

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 125
(18858)
2016 чылдың
октябрь 27
четверг
Садар өртээ хостуг
<http://shyn.ru>
Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Эжэн? Каяа? Чүү?

Дүүн

**"БИЛИГЛЕР
НЕДЕЛЯЗЫ" ЭРТКЕН**
Октябрь айда ТР-ниң Иштики херек-
тамызының айтышкыны езугаар
Хемчик кожууннун школарынга
иглер неделязы" чарлаттынган.
назы четпээн уруглар болгаш
шимчээшкениниң инспекторлары
өөредилге килдизиниң ажил-
ылары, ол ышкаш назы четпээн
арның эргелерин камгалаар ажил-
лар янзы-бүрү лекцияларны, про-
ктиктиг беседаларны, хөглүг оюн-
инге чогааттынган мөөрейлерни
изастап эрттиргеннер. "Полиция
дакчыларының бичии өңнүктери"
отрядтарның аразына "Хөглүг
тарны" эрттирип, оларны кожуунда
и херектер килдизиниң музейинче
уругларны түр када тудуп тургузар
дал төвүнче экскурсиялатканы со-
лган.

Бөгүн

**ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ
КОНФЕРЕНЦИЯ**
ниң Алдан-Маадыр аттыг на-
л музейинге Тываның баштайгы
Фэртемдени Калгажик Ондарович
ржиктиң чырык адынга тураскаа-
Тываның географиязы: өөредилге
ш эртем" деп темалыг республика
тиг эртем-практиктиг конференция

Даарта

**ВА ДЫЛГА "ҮШ ҮНЕ"
ДЕП ДИКТАНТ**
ва Республиканың Дээди Хура-
(Парламентизинде) Аныяктар
(Парламент), ТР-ниң Өөредилге
эртем яамызы, Национал школа-
зырадыр институт база Тыва дыл
ларының ассоциациязы респуб-
Тыва дыл хүнүнге тураскаадып
е" деп диктантаыны "Төөгүвүстү,
ысты, чуртувусту өөренили"
редилге-кижизидилгелиг акцияга
ыштыр чорудар.
тантаының кол сорулгазы — төрзэн
ысты камгалап-кадагалап алгаш,
салгалдарга арттылары болур.
ябрь 31-де диктантаыны бижиир
хүннү доктааткан. 45 минута иш-
кылыр 31 айтырыгыг диктантаыны
р кижилерниң назы-хары, саны
арлаттынмаан.
ТӨГЕРИК СТОЛ
ябрь 2-де ТР-ниң Алдан-Маадыр
ационал музейинге "Музейлерниң
патриоттук кижизидилгеге ачы-
деп темалыг төгерики стол болур.
Тыва эки турачыларның салгал-
деп хөй-ниити организациязының
кчузу Алексей Сундуйнун 65 хар-
база демдеглээр.

• Тываның Баштыңының ажил-херээ

ДУЛГУҮРЛЕРНИ ТЫВЫСКАН

Кызылдың дүрген дуза чедирер
станциязының, кожууннарның төп
эмнелгелериниң улуг эмчилерин-
ге "Форд", "ГАЗ", "УАЗ" маркалыг
автомашиналарның дүлгүүрлерин
байырлыг байдалга Тываның
Баштыңы — Чазааның Даргазы
Шолбан Кара-оол тывыскан.
Байырлыг езупал Тыва Республиканың
Чазааның бажыңының баарына болган.
"Дүрген дуза чедирер" 2 автомаши-
наны Кызылдың дүрген дуза чедирер
станциязынга, Барыын-Хемчик, Чөөн-
Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Тожу, Эрзин
кожууннарның төп эмнелгелеринге 1-1
база Тес-Хем кожууннун төп эмнелгезинге

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун
немелде сертификады езугаар "ВАЗ-2131"
маркалыг автомашинаны дамчыткан.
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
"Дүрген дуза чедирер" автомашиналарның
кайы хире шиметтингенин хынап көргөш,
эмчилерге байыр чедирген:
— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым
бо хүн аажок эки, чедишкенин хүн-дүр.
Мен силер-биле кады өөрүп тур мен. Чаа
алган автомашиналарга чолаачылар
камныг болуңар. Найысылалывыстың
чурттакчыларының саны өзүп турар бол-
гай. Бо хүнде солагай талакы дачаларда 6
муң кижичурттап турар. Ол дээр-ле бир
кожууннун чурттакчы чону-дур. Кызылдың

дүрген дуза чедирер станциязынга 2
автомашина немешкени-биле, олар
найысылалдың аарыг хамаатыларына
дүрген чедип, шынарлыг эмчи дузанын
көргүзөр дээрзинге идегелим улуг. Интер-
нет четкизинге чурттакчы чон дүрген дуза
чедирер автомашиналарны, эмчилерни
дыка үр үе дургузунда маанаарының
база тоомча чок хамаарылгазын бо-ла
бижий бээр. Ынчангаш чаа автомашина
алганыңар силерниң моон-даа соңгаар
эки ажилдаарыңарга улуг идиг боор
ужурлуг — деп, ол чугаалаан.
Шончалай ХОВАЛЫГ.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

• Чагыдылга — 2017

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2017 чылдың бирги чартында «Шын» солуннун чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо
хүннерде чоруп турар.
Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-
чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикилеривисти,
номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Депутаттың ажил-херээ БҮЗҮРЕЛДИ БАДЫТКААР ДЭЭШ

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның даргазы Дмитрий Медведевтиң Кызыл хоорайның Ленин кудумчузу №32 бажында (ТР-ниң Дээди Хуралы) хөй-ниити хүлээп алышкын черинге Россия Федерациязының Күрүне Думазының Тыва Республикадан депутаты Мergen Ооржак октябрь 25-те чонну хүндеир хүлээп алган. Аныяк депутаттың хүлээп алышкынынга келген кижилер хөй болган. Ону Мergen Ооржак соңгукчуларының бүзүрелиниң база бир херечизи деп көрүп турар.

— Соңгукчуларымның меңээ кирип келген билдиришкенин колдуунда оларның амыдырал-чуртталгазының социал айтырыгларынга хамаарыр болду. Ук билдиришкенин чамдыызы оларны шиитпирлээр уjurлуг албан черлеринге шиитпирлеттинмээн болганындан соңгукчулар

меңээ келген. Мындыг билдиришкенин биле сырый ажилдап, чогуур албан черлеринче чагыгларны, негелделерни кириер, харыыларны алыр, ооң соонда шиитпирлээриниң аргаларын тывар апар. Ол ажилды чорударынга «Чаңгыс демниг Россия» партияның даргазының хүлээп алышкын чериниң ажилдакчылары база меңээ дузалаар. Хүлээп алышкынынга келген кижилер бүзүрүнүң айтырыгынга кичээнгейлиг бооп, бети-ле дизе, арга-сүмени, тайылбырны бээр-дир мен. Кижилерниң чагыглары, билдиришкенин биле ажилдаары мээң депутат ажил-чорудулгамда кол чүүлдериниң бирээзи-дир. Оларның бүзүрелин херек кырында бадыткаар дээш, кызар мен. Чоннуң социал айтырыглары-биле ажилдаар арга-дуржулгам база бар — деп, Мergen Ооржак чугаалаан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Юрий ДАРБААНЫҢ
тырттырган чуруу.

Кичээнгейде электри хандырылгазы ЭЛЕКТРИ ХАНДЫРЫЛГАЗЫН ҮЗҮКТЕЛДИРБЕС

Чылдың дөрт үлериңден кыш эң шыңгыы шылгалдаларны кижилерге таварыштырып турар. Ылаңгыя ырак-узак чедери берге Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарда чурттап, ажилдап турар кедээниң ажил-ишчилеринче кичээнгейини улгаттырып, харыы-салганы бедидип турары черле чөптүг.

Эртем-техниканың сайзыраңгай үези-даа болза, кадыр-берт арт-сын ажилдыр, тайга-таскыл черлерде турар болгаш, бо ийи кожуун республиканың чаңгыс аай электри четкизинге кошунмаан чурттакчылыг черлерге хамааржыр. Ынчангаш бо кожууннарның суурларын электри чыры-биле тус черниң электри станциялары хандырып турар.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң Мур-Аксыйга үр үениң дургузунда үзүктелиишкени чок ажилдап келгеш, пат-ла ажиллаар үези эртип, үрелген станцияларның орнунга республика бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле бирээзи-ле 315 киловатт күчүлүг дизельдиг үш станцияны саткаш, бо чайын тургузуп, ажиллап кириген. Оон аңгыда бирээзи-ле 200 киловатт күчүлүг ийи дизельдиг станцияны ол-ла кожууннуң Кызыл-Хая суурда тургускан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сентябрь эгезинде Тожу кожуунче ажилчын сургакчылаашкын үезинде ди-

зельдиг электри станциязының ажилгалын хандырып турар «ДЭС» бүдүрүлгезинге барып, ооң ажилчыннары-биле шыңгыы чугааны кылган. Чүге дээрге дизельдиг генераторнуң үрелиишкенин хөй кезинде кижилер буруулуг бооп турарын комиссия тодараткан. Кажан дизель-генератор-биле ажилдап тура, күш-ажылдың сагылга-чурумун шыңгыы сагып, чогуур үе-шаанда техниктиг ажаалдазын чорудуп, үзеп-чаап турарын ол шыңгыы негез.

«Ыраккы Мөңгүн-Тайганың чурттакчылары-биле телефон дамчыштыр харылзаа үспейн тур мен. Бо чайын тургускан бирээзи-ле 315 киловатт күчүлүг чаа дизельдиг станциялар кандыг ажилдап турарын сонуургаарымга, үр эвес өжүп турза-даа мурнунда ышкаш улуг үзүктелиишкени чок, чырык-биле хандырылга экижээн деп харыыладылар. Чон телевизорларны көрүп, интернет-теп, банкоматтарны ажыглап турар дээрге-ле өөрүнчүг-дүр. Ындыг-даа болза кол-ла чүве дизельдиг станцияларны мергежилдиг ажаап-карактап, камныг эдилээр херек. Тус черниң специалистерин белеткээр. Бо ажилды шыңгыы хыналдага алырын ТР-ниң одаар чүүл болгаш энергетика сайыды Р.Кажин-оолга даастым» — деп, Шолбан Кара-оол интернетте бодунуң блогунда бижээн.

Сенгил МОНГУШ.

Чангыс суур — чангыс бүдүрүлгө ЭЙЛИГ-ХЕМДЕ БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Чоокта чаа Улуг-Хем кожууннуң Эйлиг-Хем суурга «Тыва-Ангорка» биче бүдүрүлгениң ажил-ишчилеринге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкеш келген. Ону «Чаңгыс суур — чангыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелениң киржикчизи Нина Кырлыг-Кара ТР-ниң Чазааның деткимчези-биле дериг-херексел-биле четчелээш ажиткан.

Бо биче бүдүрүлгениң ажилчыннары ангор өшкү дүгүн аштап арыглааш, болбаазыраткаш, оон аржыылдарны, моюн-ораарларны, чылыг свитерлерни болгаш өске-даа хеп аймаан аргып кылып эгелзэн.

«Эйлиг-Хемниң чону чаа бүдүрүлгелиг, чаа эмчи пунктулуг

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Тыва-Ангорка» бүдүрүлгениң чүң ээрер цегинде.

болганынга сагыш-сеткилинден өөрүп турарга, мен база сеткилимден кады өөрүп тур мен»

— деп, Шолбан Кара-оол нетте бодунуң блогунда Даш-оол МОНГУШ

• «Социал хөй

ӨЙ-ШААНДА ДЕТКИМЧЕ

Танды кожууннуң Өг-бүлөгө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвү беш болгаш оон-даа хөй ажы-төлдүг өг-бүлөлөргө «социал хөмүрнү» дүжүрүп, үлзэн.

Бай-Хаак суурнуң чурттакчылары беш ажы-төлдүг Айлаңмаа биле Буян Оюннарның өг-бүлөзи дүжүртүп алган хөмүрү-биле печказын одай бергеннер. Олар хөмүрнүң шынары эки дээрзин чугааладылар. Айлаңмаа Бай-Хаактың эге класстар школазының башкызы, а өөнүң ээзи аар-саар ажилдар кылгаш, акша-төгерики ажилдап ап турар болду. Оюннарның өг-бүлөзи удавас алды дугаар уруглуг болурунга белеткенип турар. Ынчангаш хөмүр дүжүрүп бергени оларга улуг деткимче болур.

Дүрген суурда Шончалай биле Алик Аптыларның өг-бүлөзи база-ла беш ажы-төлдүг. Олар аалында инектерлиг, аяттарлыг, а өдээнде саар инектиг болду. Хеймер уруу 2 харлыг, улуу 12 харлыг. Өгнүң кыс ээзи амгы үеде уругларын азырап, а өг-бүлениң баштыңы хуу бүдүрүлгөдө ажилдап турар. Моон мурнунда Аптылар ийи чүкк машина оттулар ыяшты белеткеп ап турган болза, хөмүр дүжүргени-биле бир чүкк машина ыяш четчир болгаш артар дээрзин чугааладылар.

Сосновкада хөмүр алган аас-кежиктиглер — Аржаана биле Саян Оюннарның өг-бүлөзи. Оларга база-ла 2 тонна ажыг хөмүрнү дүжүрген болду. Аржаананың чугаазы-биле алырга, эрткен чылын Бай-

Хаакка 1 тонна хөмүрнүң өртээ 3200 рубль турган болза, бо чылын ооң өртээ 4300 рубльге чедир өскөн. Ооң ылгалы 1100 рубль. Оюннарның өг-бүлөзи аалында шээр болгаш бода малдыг. Кажазының иштинде сиген чип турар чаваа мал бар. Чазын тарып алганы картофельден болгаш ногаа аймаандан күзүн элбек дүжүттү ажаап алган болдулар. Хеймер уруу 3 харлыг, улуу 12 харлыг. Амгы үеде өгнүң кыс ээзи уруунуң кадыкшылының аайы-биле бажыңында ажы-төлүн азырап турар. Өөнүң ээзи Сосновканың ортумак школазында аар-саар ажилдар кылып ажилдакчы.

Танды кожууннуң Өг-бүлөгө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвүнүң директору Марина Оюн-биле ужуражып «Инек — чөмгерикчи малым», «Социал картофель», «Социал хөмүр» губернатор төлөвилелдерин тус черде амыдыралда боттандырып турарының дугайында чугаалаштым.

— Бо хүнде «Инек — чөмгерикчи малым» төлөвилел-биле 24 өг-бүлө бызаалыг инектерни алган.

Август төнчүзүңгө чедир бүрүзү кажээ-хораазын биле тудуп дооскан. Сентябрьда мал чөмүнүн беле хынадыыс. Олар сиген чип четчир кылдыр белеткен болду. Бызаалыг инек тус черниң чурттакчылары саткаш үлзэн.

Танды кожууннуң ажилчыннары сумуларындан 50 өг-бүлө хөмүр үлзэрин тус черниң газы бадылаан. Бо хүнде 47 өг-бүлө хөмүрнү алган кан Кызыл-Арыг сумузуңуң бүлөзигне чоокку үеде дүжүрүп бис. Электри энергиязы компенсация акшаландырылганы амгы үеде агар санын бээр. Бо деткимчени кожуунуң 51 өг-бүлөзи алыр.

«Социал картофель» төлөвилел-биле 100 өг-бүлөгө картофельди, 120 өг-бүлөгө үрезиннерин үлзэн. Ол күзүн 2 тонна 500 кил картофелиннен 15 тонна 900 кил картофелиннен 10 700 кил элбек дүжүттү алыр алганнар. Оон аңгыда дүжүртүп элбек болган тандык ТР-ниң Өг-бүлө болгаш ажилчыннары херектериниң талазын агагентилелдин чарлыгы «Дүжүдүң-биле үлөш» деп ага катчып, дүжүдү эвээш болгаш чаңгыс чер-чурттугларын чугаалаан.

Чайын төптүң лагеринде уруг, 3 уруг «Артек» лагердиштанган. Амгы үеде 2 «Орленок» лагеринде кызыл быжыктырып дүжүрүп турар. Чаңчыл езугаар өөрөдилге чылында «Шоол киреринге дузалааш!» деп ага катчып турар бис — деп чугаалады.

Танды кожууннуң чурттакчылары тайга эдээнде чурттап турар болгаш, чайын, күн оттулар ыяжын четчир кылып белеткеп алырлар. Кыштын кылама сооктары дүжүрүп өг-бүлөлөргө хөмүрнү дүжүрүп өй-шаанда болган. Тус хөмүр алган өг-бүлөлөр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга өөрүп четтирер илереттилер.

Шончалай ХОВА

Авторнуң тырттырган чуруу

Аржаана Оюн печказын одап тур.

ОКТАБРЬ 28 — Тывага прокуратура органнарының тургустунганының 81 чылы

ХООЙЛУНУҢ КАМГАЛАЛЫНДА

ХЕРЭЭЖЕННЕР БАЗА МУРНУКУ ОДУРУГДА

1935 чылдың октябрь 28-те Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиуму прокуратура органын тургузарының дугайында Чарлыкты үндүргөн болгаш ТАР-ның Күрүне прокурорунуң (ялалакчызының) дугайында баштайгы дүрүмнү бадылаан.

Тыва Арат Республиканың штайгы прокурорунга Пинлей Орумаевич Кара-Сал уйлаткан. Ооң салым-хуузу ка берге болганын баш удур аалаар апаар. Ол Тыва Арат Республиканың чамдык удуртуктарын тудуп хоругдаар дээрге арны буруудадырының долу ырымдааларының чогуңдан шээрелди бербейн барган. ындыг шынчы, дидим чорук бодунга удурланып келген.

1938 чылдың октябрь 16-да 34 харлыг Кара-Салды «контр» деп буруудаткаш, чурттуң удуртукчулары Сат Чүрмет-Дажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол болгаш өскелерниң-биле кады боолап шииткен. Буруу чок кижилерни, ооң иштинде Пиринлей Кара-Салды 1964 чылда агарткан.

Ол үеден бээр Тываның прокуратуразы ындыг чоруктарны катаптап, хоойлу-дүрүм хажыдышының болдурбас дээш, күженишкенин ажилдап келген, ам-даа хоойлуга бараан болбушаан. Прокурорлар хайгаарал хүлээлгезин күүседир, хамаатыларның конститушчу эргелерин камгалаар хүлээлгелиглер. Олар кандыг-даа политиктиг күшке хамаарышпайн, чүгле хоойлуга чагыртып, чоннуң эрге-ажыктары дээш туржуп турар.

Эргим хоочуннар, Тываның прокуратура ажилдакчылары, бистиң республикага прокуратура органнарының тургустунганының 81 чыл ою-биле сеткилим ханызындан байыр чедирип, силерге болгаш силерниң чоок кижилеринерге быжыг кадкышылды, тайбың дээрни, чаагай сеткилди, Россияга хоойлуну болгаш корум-чурумну быжыглаар дээн чаагай ажил-үүлөңерге улуг-улуг чедишкенин күзедим!

Михаил САНЧАЙ,
Тыва Республиканың
прокурорунуң хүлээлгезин
күүседип турар.

Тывага прокуратура органнарының тургустунганының хүнүнде, эрткен бо чылдарда прокурор кижиниң чиик эвес ажил-үүлөзүн эр улус-биле бир деңге күүседип келген херээжен ажилдакчыларның дугайын демдеглээр күзеничиг.

**Тыва Республиканың
прокуратуразының федералдыг хоойлужудулганың
күүселдезинге хайгаарал
талазы-биле килдизиниң
начальниги, юстицияның улуг
чөөлөкчизи Ольга Монгуш.**

Олар хамаатыларның эргелерин камгалап, РФ-тиң Конституциязын сагып, хоойлуларны күүседип турарын хайгаарал, херек үүлгедикчилеринге яланы судтарга онаал, боттарының хамааты болгаш албан-ажыл хүлээлгезин чайгылыш чок

күүседип турарлар.

Боттарының амыр-дыжын, хуу шак-үезин бодавайн прокуратура органнарынга он-он чылдарда ажилдап келген ак сеткилдиг юристерни бөгүн демдеглээр чугула. Клавдия Фадеевна Баирол, Ольга Петровна Губанова, Эмилия Борисовна Германова, Елена Николаевна Рачковская олар амгы прокурорларның хүндүткелдиг дагдыныкчылары, коллегалары болуп арткан. Аныак специалистерни бо нарын, берге ажилга өөредип ижиктирер талазы-биле Людмила Петровна Корешникованың, Тамара Константиновна Колинаның, Людмила Леонидовна Яковенкоңуң, Галина Георгиевна Киселеваның, Светлана Анатольевна Черно-ваның үлүг-хуузу үнөлөп четтинмес.

Оларның кижиги бүрүзү прокуратураже боттарының салым-хуузуңуң аңгы-аңгы оруктары-биле келген. Аныак кыс Ольга Акимовна Бузыкаева 1980 чылда Кызыл районнуң прокуратуразынга стажер болуп келген. Оон бээр 36 чыл эрткен. Бо чылдарда ол чурт-такчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле ажилга мергежил, көскү юристерниң санынга кирген. Амгы үеде республика прокурорунуң айыыл чок чорук органнарының ажил-чорудулгазынга болгаш националдар аразының харылзааларынга хайгаарал талазы-биле улуг дузалакчысы Ольга

Бузыкаева бодунуң туружунда ам-даа хевээр. Хөй чылдарда үргүлчүлелдиг болгаш ак сеткилдиг албаны дээш Ольга Акимовна «Хоойлуга шынчы чоруу дээш» шылгаларал демдээниң I чергези-биле, «Россия Федерациязының прокуратуразының хүндүлүг ажилдакчысы» хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Ол «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг аттың эдилекчизи. Ооң огул Алексей авазының соон салгап, кожуун прокурору болуп ажилдап турар.

Дыка хөй чылдарда республика прокуратуразынга ак сеткилдиг ажилдап келген Саида Күнчүннү, Чечек Чамзырайны, Ольга Монгушту, Саяна Сюктермааны, Роланда Иргитти, Чодураа Донтакты, Сайлыкмаа Садыр-оолду, Олча Калдар-оолду, Урана Дамбаны, Юлия Литвиненкоңу, Людмила Бережечкаяны улуг сеткил ханышкын, өөрүп четтиришкени-биле демдеглээр апаар.

Коллективте херээжен ажилдакчыларның бедик мергежилдиг, сагылга-чурумнуг, ажилгыр, биче сеткилдиг болгаш шынчы чоруун Тыва Республиканың прокуратуразының удуртуктагы үнөлөп, олар боттарының ак сеткилдиг албан-хүлээлгези-биле хөй эр кижилерге төлөптиг үлөгерин көргүзүп турар дээрзин демдегледип келген. Прокуратураның ажилынга оларның киржилгези улуг идиг болуп турар.

Василий КРИВДИК.

● «Шын» солуннуң чагыдылгазы

«ШЫН» ЧОК БОЛЗА, АШ МЕН...

Тес-Хем кожуунче ажил-чын сургакчылаашкынымын баштай-ла Самагалдайның почта салбырындан эгелеп алдым. Кожуунда «Шын» солуннуң номчукчулары чечел база почта салбырының ажил-чорудулгазы кандыг чоруп турарын билип алып сорулга-биле четтим. Тес-Хем кожууннуң почта салбырының начальниги Уран Владимировна Соян, участок даргазы Аржаана Алдын-Хереловна Чоодо база почтачы Ая Алдын-ооловна Салчак-биле ужуражып чугаалаштым.

Самагалдайның 3 муң ажыг такчы чонунга, албан черлерге почта салбырының ажил-чылары солун, сеткүүлдү шаанда чедирип, чагыдыл-ы доктаамал суртаалдап турарлар.

Почта ажилдакчыларының талазы-биле алырга, солуннар чыдылгасы эң-не чидиг, берге ырыгларның бирээзи болуп турар. «Организациялар солун-чагытпас-тыр. Чыл санында ла библиотекалар, Пенсия дузу, Төлээлекчилер хуралы шаш-ла албан черлери со-нар чагыдар. Федералдыг ал-

бан черлери чүгле ажилынга хамаарылгалыг солуннарлыг. Тыва дылда үнүп турар чаңгыс-ла солунувус «Шынны» колдуунда ла пенсионерлеривис чагыдып турар. Көдээ суурларда интеллигенция дээрге-ле башкылар болгай. Башкы кижиги бүрүзү чагыдылгалыг боору күзеничиг. Бир-ле дугаарында кожуун даргалары, ооң оралакчылары тыва солуннарывысты чагыдып, ол ажилды боттарынга хүлээнип алып болза эки деп бодаар мен. Чагыдылга чүгле почтаның ажылы дээр болза, шуут күш четпес бис. Тывазынга ынак, тыва дылын хүндүлээр болза, тыва солуннары номчуп, чагыдар-ла болгай. Ажы-төлдүң номчутту-нарынга сонугаргалын канчап оттурарыл деп айтырыг чүгле почта ажилдакчыларының эвес, шупту социал албан черлериниң шиитпирлээр айтырыгы болур ужурлуг. «Өреге бүрүзү 1 чагыдылгалыг болзун» дээн чижектиг төлөвилелди чүге кылып болбазыл — деп, Уран Владимировна сагыш-човаан сеткили-биле чугаалады.

Бо ажилды экижидип алып дээш Уран Владимировна сумунуң коллегия хуралдарына бо айтырыгны үргүлчү көдүрүп, шиитпирлээр аргаларны тып

турар. Почта салбырының ажилдакчылары кижиги бүрүзү 5 чагыдылгалыг. Ол ышкаш боттарындан аңгыда 5 дөргүл-төрелин чагыдылгаже хаара тудуп, чагыдылганы чылдың-на кылдырып ап турарлар.

«Почта ажилдакчылары биле солун ажилдакчылары быжыг харылзаалыг болур ужурлуг бис. Кайы-бирээвистиң ажылы кошкаар болза, номчукчуларывыс саны звээжээр» — деп, Аржаана Алдын-Хереловна түңнөп чугаалады.

Тес-Хем кожууннуң 7 суму-зунда «Шын» солуннуң чагыдылгасын көөр болза мындыг. Самагалдайда — 62, Белдир-Арыг — 26, Берт-Даг — 17, Шуурмак — 17, Ак-Эрик — 7, О-Шынаа, Ү-Шынаа — 7.

Самагалдай суурнуң 2 почтачызы Ая Алдын-ооловна Салчак биле Вера Имаевна Ооржак чоннуң солун-сеткүүлүн, чагааларын үе-шаанда чедирип берип турарлар. Сумуларда бир-бир почтачылар ажилдап турар. Почтачыларының ажылын даргазы Уран Владимировна үнөлөп, мактаар болду. Ылаңгыя Ая Алдын-ооловнаның кызымак-кай ажылын эки деп демдегледим.

Самагалдайда аажок номчуттунар, солуннарын үзүк чок

Самагалдайның почтачылары Ая Салчак биле Вера Ооржак.

чагыдар кижилерни почтачы Ая Алдын-ооловна шуптузун эки билер кижиги болду. Олар дээрге Полина Товуевна Сүлдүм, Раиса Сандыйовна Лоовай, Чинара Аракчаевна Сандак, Марта Аракчаевна Шоң-оол, Матпаа Монгушовна Базыр-оол, Серенмаа Хоюговна Чадамба, 80 харлыг Анай Сумучу эне база Май-оол Барынзаевич Кончук дээш оон-даа өскелерни адады. Май-оол Барынзаевичиниң чагыдылгасын уруу үезинде чагыдып бербейн баарга, уруун кончуп турганын, Серенмаа Хоюговна даң бажында почта ажыттынарга-ла «изии»-биле кээп солуннарын алып дээрзин

почтачылар чаптап чугаалап турдулар.

Самагалдайның хөй-ниити-чизи, хүндүлүг хоочун Болуй-маа Кечил-ооловна Билчеймаа «Шын» солунну чагыдып албайн барганда, төп библиотекага барып номчуп турар. «Шын» солунну үспейн номчуп чор мен, ол чок болза аш мен» — деп, чугааланыр хоочун болду.

Ынчангаш улуг назылыглары-выстан үлөгер ап, республикада тыва дылдыг улуг солунувуста үнүп турар чүүлдерни сонугар-гап номчуп, чагыдып алырынче кыйгыраар-дыр мен.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруу.

АРЫГ ТЫВА ЧУГАА ДЭЭШ

Номчукчунуң бодалы

Бо чүүлүмнү филология эртем-
неринин доктору, профессор Шулуу
Саттың «Төрзэн дылымга йөрээл»
деп чалгынныг сестери-биле эге-
лэйн:

- Ак-көк Тывавыстың дээр дег арыг,
бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-са-
рыг сыгырганың ырлаары дег, элдептиг
төрзэн дылым!

Сенде хову-шөлдерниң делгемне-
ри, тайга-таңдыларның бедиктери,
кылаң хөлдерниң оожум-топтуу, оран-
делегейниң ойт-сигениниң айдызы, аң-
меңниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейде карак чивеш
аразында тыва дылдыг төрзэн чо-
нум аразында чор мен. Өргүн көвей
улустарның дылдарының, аялгаларының
аразынга меңге шагда хомустуң үнү бооп
чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайы-
ралдыг төрзэн дылым!

Төрзэн дылы чок нация тускай нация
болуп шыдавас, дылы чок нация чоорту
чиде бээр. Тыва нация төөгүгө артсын деп
күзээр болзувусса, төрзэн дылывыска
хумагалыг болуп, чугаа культуразының
негелделерин сагып, шын бижилге база
шын адалганың дүрүмнерин хажытпас
ужурлуг бис. Тыва чугаага еске дылдар-
дан «чапкыыл» сестерни ажыглаары-
кедерзэн, ону болдурбас херек. Ол сестер
тыва дылывысты (чугаавысты) бокталды-
рып турар. Дылды шын ажыглаары – бүгү
ниитиниң херээ.

Аас чугаада хажыдышкыннар өг-
бүлөдө, уруглар садтарында, школа-
ларда, харын-даа башкыларның чугаа-
зында бо-ла таваржып турар. Нобель
шаңналының лауреады, улуг чогаал-
чывыс Александр Солженицын «мэр»,
«мерия», чүге «городская управа» ди-
вес чүвөл дээн болгай. А тыва дылга
«хоорай чагыргазы» дээр, эпиг-дир,
сөс чараш-даа. Уругларывыс «мама»,
«папа», боттарывыс «мамазы», «папа-
зы», «бабушка», «дедушка» диртип, «Дед
мороз», «подарок» деп чугаалажыр-дыр
бис. Төрзэн дылдың сестери-биле еске
дылдың сестерин холуштур ажыглаары
кедизи барып эгиттинмес частырыг дээр-
зин ожаавайн турарывыс харааданчыг.

Каш чыл бурунгаар Күрүне Думазының
депутаттары очулдуртунуп болур орус
сестерни даштыкы дылга ажыглааны
дээш, удуртукчу азы албан-дужалдыг
ажылдакчыларга торгаал онаар деп
чугааны кылды. Ол кончуг шын. Ол-ла
депутаттар: «Кым тергин бижик билиг-
лигил? деп мөөрей-диктантылар бижи-
дилер. Диктантыларны хынап сайгарарга,
депутаттарның көвей кезии «багай»
демдекке бижзэн, а бистиң эртемден
депутатывыс К. Бичелдей «чүгээр» дем-
дек алган. Тываның Дээди Хуралының
депутаттары Россия Федерациязының
депутаттарының үлегерин эдерип, чүге
тыва дылга диктант бижип болбазыл?

Орус-тыва сестерни мынчаар хо-
луп чугаалажыры хөй. «Праздниктер
болур», «праздниктер бис», «высший
категорияның садыг», «аныяк хирург-
тарга», выводтар үндүрер», «на уровне
министерства культурага чедир көдүрүп
турар бис».

Оон-даа ыңай, математика (сан),
химия, физика башкыларының орус-ты-
ва дылдарны холуп-бүлүп тургаш, чаа
теманы тайылбырлап берип турар ол
тайылбырның колутказы шуут билдинмес.
Чаа материалды шак мындыг «холушак»
дылга тайылбырлаарга, өөреникчилерниң
чаа теманы шынга алыры кандыг-ла
болду? Башкыларның аас чугаазынче
база кичээлге салыр болза эки.

Чечен сөстүң мергеннери Салчак
Токанын, Степан Сарыг-оолдуң болгаш
Сергей Пюрбюнуң чогаалдарын ном-
чуурга, сөс-дылының онзагай чаражын
номчукчу магадап ханмас. Барык бүгү на-

зынында Москвага чурттап, делегейниң
чурт бүрүзүгө цирк оюнун көргүзүп чо-
раан ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир
Базыр-оолович Оскал-оолдуң чугаазы
телевидениениң архивинде кадагалат-
тынып арткан. Тывазындан ырак чурттап
чораан болза-даа, төрзэн дылын утпаа-
нынга, ооң чарт болгаш чингине тыва
сестерни ажыглаанынга чоргаарлары
ужурлуг бис.

Тыва теле-дамчыдылгага тыва дылдың
аас болгаш бижимел чугаазын көргүзөр
үени тыпкаш, тыва дыл дугайында тускай
кичээлди эртирзе? Шын бижилгениң бол-
гаш шын адалганың словарьларын ажыг-
лаар болза, эфирге частырылгар болбас
ужурлуг. Чижээ: саъдыг (садыг), көвей
(көвей), каъвай (кавай), демгилериниң
(дэмгилериниң), ылаңгыя (ылаңгыя)
дээш еске-даа шын эвес адааны хаагыг
демдек иштинде кирген.

Хайыраан онзагай шынарларлыг,
чараш дылывысты бо үстүндө чижектер
ышкаш, тоомча чок, ажыглаар болзувус-
са, дылывысты чидиргенивис ол.

Тыва омактыг делегей чергелиг моол
чогаалчы Чинагийн Галсанның чугаа-
зында утка-ла бар: «Он тыва сөстүң
бирээзинге чаңгыс еске дылдың сөзүн
ажыглаар-дыр мен, а силер үжен сөстүң
онун еске дылдан алыр-дыр силер.»

Төрзэн чингине тыва дылывысты
келир үениң салгалдарына камга-
лап-кадагалап арттырар сорулгага
хөй-ниитиниң болгаш дыл талазы-биле
эртемденнерниң талазындан тодаргай
угланышкынныг ажил-чорудулга не-
геттинип келген.

**Төрзэн дылы чок нация тускай нация болуп шыдавас, дылы
чок нация чоорту чиде бээр. Тыва нация төөгүгө артсын деп
күзээр болзувусса, төрзэн дылывыска хумагалыг болуп, чугаа
культуразының негелделерин сагып, шын бижилге база шын
адалганың дүрүмнерин хажытпас ужурлуг бис.**

Кижиниң төрзэн дылы, ооң ие дылы
канчаар-даа аажок эгээртинмес, узуп хан-
мас эртинези ол деп бодаар мен. Кайы-даа
чоннуң кандыг-даа дылга чугаалаары — ук
нацияның чоргааралы болур, нацияның
төрзэн дылынга бердингени-дир.

Тыва национал дылды камгалап-ка-
дагалаары, ону эртемниң сөзү-биле бу-
рунгаар хөгжүдүп сайзырадыры — чүгле
башкыларга болгаш дыл эртемденнерин-
ге хамааржыр деп көрзе эки.

Маңаа хамаарыштыр айтып каар
чүүл болза, чылдың-на кожууннарже,
көдээ суурларже Чазак отчедун таныш-
тырары-биле сургакчыларны чорудуп
турар. Ол сургакчыларны көөрге, тыва
омак сөөктүг аныяк тыва даргалар боор,
а төрзэн дылын шуут билбес, илеткели-
даа, айтырылгарга харыылары-даа орус
дылга эртер болгай.

Тыва дылче очулдурукчулуг болза,
көдээниң чону ол отчет-илеткелден хөйүн
билип алыр ийик.

Тываның Конституциязы езугаар дыл
дугайында Хоойлуну хүлээп алдывыс, а
ол Хоойлуларны амыдыралга күүседип
турарывыс негелдеге дүүшпес-тир.

Нацияның эн чуугаа демдектериниң
бирээзи болза, дылдың ниитизи бо-
луру. Национал дылды каттыштырып
быжыктырарының үезинде литера-
турлуг нормаларны (лексиканың, шын
бижилгениң, грамматиканың болгаш
шын адаарының) шын бижилгениң
дүрүмнеринге, словарьларга, өөредилге
номнарынга болгаш парлалгага бүгү
талазы-биле быжыглааны болур. Шулуу
Чыргал-оолович Сат мынчаар бижзэн:
«Тыва дыл хөй функцияларлыг, тускай
бижитиг болгаш дээди хевирни чедип
алган дылдарның санынга кирер.»

Амгы үедө тыва дылывыс хойтпак-

талып, ядарап келди. Ол чорук барза-
барза, чоорту тыва дылывыстың онзагай
хевирин чидирер айылга чыгап келген.
Дылдың мынчаар хойтпакталып (орус-
даа, тыва-даа дылдарда эвес), бокта-
лып (кара чугаа колдаан) келгенинде
чылдагааннар-ла бар.

Бирээде, эрткен чүс чылдың 60-70
чылдарында школа программасындан
тыва дылдың болгаш тыва чогаалдың
шактарын аажок кызырганы көскү чижек
болур. Чуртту Л. Брежнев удуртуп-баштап
турган үедө биче буурай улустарның на-
ционал болгаш культура хөгжүлдизинче
кичээлгениң сулараанында деп болур.
Төп Комитеттиң партийжи съездилерин-
ге Леонид Ильичиниң чугаазында, улуг
орус дыл улуг орус чоннуң дылы болур,
ынчангаш орус дыл нациялар аразының
харылзажырының дылы апарган деп
илеткел кылып турган. Херек кырында
ол улуг баштыңчывыстың аас-даа, би-
жимел-даа чугаазының байлакшылы пат
турган болгай.

Ийде, уруглар сады, школа болгаш
албан черлери литературлуг дылдың
нормаларының дүрүмнерин сагыры
харыкчок байдалда келген. Уруглар сад-

Эргижирзэн болгаш утказы билдин
сестерниң тайылбырын эки-ле бил-
болур-дур. Улустуң аас чогаалында
ген жанрларны — тоолдарны, ырылар
шүлүктүн тоолдарны, чечен чугаала
болгаш чалбарыгларны шынга эдип,
курлавырын байыдары башкының
нунга салдырган кол сорулгаларның
рээзи ол. Аас чогаалын эки, чедир би-
албайн, амгы тыва литературлуг ды-
чогумчалы-биле өөренип, шынга
ап болур бе?

Дөрттө, шын адалганың дүрүмне
хажыдып турарывыста деп болур.
болгаш бижимел чугаада кара сөс
диалектилер шургул кирип келген,
жээлээр: 1. От хый (кыва) берген
Аргада ыяш белеткзэн улус от окку
(салып) алган; 3. Башкы биске ом (и)
кыдырааш үлөп берген; 4. Шаңнал
черлерни алган спортсменнерге өртө
белектер тыпсаан (тывыскан).

Массалыг информация чөлсекте
ниң, ылаңгыя телевидениениң дын
дылларында орфоэпияның дүрүмне
бо-ла хажыда бээр.

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-
театрында соңгу чүүк (чүк)шиилери
эзелзэн.

1982 чылдан эгелеп амдыгаа
(амга) чедир кады ажилдап чор бис.

Литературлуг дылдың нормалар
өскерттип, кара сестер ажыглаары-
көвей апарган. 1. Экии, колхоз! 2. Бо
колхозум-дур, таныжып алыңар. 3. Ма
турбайн, дүрген чиде бер (чоруй бар).

Тыва сестерни адаарга, ударе-
зи сөөлгү слога таваржыр. Тыва
дылывыстың бир онзагай хевирин
биле (бостаа-биле) адаар ажык үнү
чугаага ажыглаары.

Кадар (каъдар оът). 2. Ийге ий
кадар (каъдар санның кадар аргазы).

Хоюнну мээске кадар (каъдар, кылыгы)
Амгы литературлуг дылды чиди-
бес дээш, тыва дылдың баштай
шинчелекчилери А.Ч. Кунаанын, Ш.
Саттың, А.К. Калзанның база еске-
эртемденнерниң литературлуг дыл
гайында ажилдарын ам-даа ханыла-
өөренир ужурлуг бис.

Өөреникчилерниң бажыңыга онаал
күүселдезин шыңгыы хыналдага алы-
Шынында, бот кичээл кылып, клас-
тан дашкаар номчулга кылып олур-
өөреникчилер ховартаан-на болга
Оларның телевизор, видик көөр үези
кызыгаарлаар. Эрткен чүс чылдың
чылдарында-ла телевизорну америка-
нар «тенекпейлерниң хааржаа» деп тур-
Шынап-ла, хондур, хүнзедир телевиз-
компьютерден карак салбайн көрүп к-
болза, кижиле ол техниктиг херекселдер-
угаан, сайзырал алыр хамаанчок, хар-
мырыңай сээдеңеп болур. Тыва да
болгаш чогаалга өөреникчилерден эн-
кадыг хемчегни алыр үе келген-дир. Ку-
культура кичээлинге зачет, норматив-
дужааваска, күш-культура башкылар
улдун демдээн үндүрбес ышкажыгай.

Ол ышкаш, өөреникчилер төрзэн ды-
лынга болгаш чогаалыга багай дем-
тиг болза, дараазында классче шилчиде-
бе, шилчитпес бе деп айтыргыны тургу-
кандыгыл?

Дылдың арыг национал хевирин дээ-
тыва кижиле бүрүзү сагыш чогаар ужур-
Тенчүзүндө, күзээрим болза, тыва дыл-
болгаш тыва чогаалдың башкылар-
студентилер эртем-практиктиг конфе-
ренцияларга тыва литературлуг дыл-
болгаш чугаа культуразының келир үези
хөгжүлдизи дээш эртемге дүүшүп чав-
базымнарны кылыр боор деп, байыт-
бодал-сагыжым-биле артым.

Хүлөр-оол ЧАМЗЫ
РФ-тиң улус өөредилгезиниң
тергини, РФ-тиң Журналисттер
эвилелиниң кижигүнү.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШЫЛГАРАҢГАЙ ШИНЧИЛЕКЧИЛЕРИ

Уланчызы. Эгези № 124 (18857)
«Шында»).

И.Д. Биче-оолдун С.Н. Чамааева-биле белеткээни амгы «Тыва дылдың орфографтыг словарының» бешки үндүрүлгези чылда парлаттынган. Ол ном 40 ажыгын иштинде ажыглаттынып турар. Үеде словарьның чаа үндүрүлгезин Март-оол белеткеп турар. 1951-жылдан Л. Чадамба, М. Биче-оол, А. Мамбаахтың тургусканы «Орфографтыг словарьда» 5500 сөс кирип турар болза, чылдың «Орфографтыг словарында» 10 хире сөс, а 1967 чылдың «Орфографтыг словарында» 25 000 сөс кирген. Словарьда нарын сөстөрнүн шын бижилганыс катап эвес өскерлип келген. Орфографияның берге айтырыгларының ээ болуп турар. Чижээлээрге, чараа, алдын-доос, ак-тараа дээн чижектин сөстөрнү дефистеп бижип турган. 1953 чылдың «Орфографтыг словарьда» оларны дириг амытаннар болгаш тер аттары деп бөлүк кылдыр адааш, тур бижип эгелзэн. А 1967 чылда «Орфографтыг словарьда» ол-ларны катап дефистеп бижип эгелзэн. Үеде солун-сеткүүлде чамдык нарынны база тудуштур бижип турар тава-лар бар. Чижээ: Бо бүгү хемчеглерге бу курстар идепкейлиг киржи-п, бирги-ларга үлегер-чижээн көргүзүп турар (ж, 2009, №8, январь 27); Бирги курс-сентябрь 1-де – Билиглер хуну ба-л-биле студент амыдыралын эгелзэн (ж, 2009, №8, январь 27).

ус дылда нарын сөстөрнiң шын
гезинiң салдары база бар болуп
Бо сөс каттыжыышкыны тыва дылда
стүң каттышканындан тургустунган
систиг хостуг сөс каттыжыышкыны.
ың аразында каттышкан холбаа-
каттыжылга аргазы. Амгы үениң
шын бижилгезиниң нормазынга
ып ону аңы кылдыр бижиپ турар
екламаларда, чарлалдарда, байыр
ишкиннеринде нарын сөстөрнi
теп бижип турар таварылгалар база
юп турар: Ававыска черге чедир
ивис деп домакта черге чедир деп
аттыжыышкынын дефистеп бижип
черге-чедир. Ол – чүве адының
чи-биле каттышканындан тургускан
логтук сөс каттыжыышкыны.

ПТЭШИ-НИҢ ТУРГУСТУНГАНЫ

4 чылдың октябрьда ССРЭ-ның со-
а Тыва киргениниң соонда, ТАР-ның
комитединиң орнунга Тыва дыл,
тура болгаш төөгүнүн эртем-шин-
институду (ТДЛТЭШИ) тургустунган.

Ол-ла чылын дыл болгаш бижик сектору ажыттыгын. Тыва дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институдунун дыл болгаш бижик секторунун эртем ажыл-дакчылары литературлуг тыва дылдың нормаларын чон ортузунга тарадырынга улуг рольду ойнаан эртемден-башкылар.

Аңгы-аңгы үелерде дыл, бижик секторунга чарлып турган.

ДЫЛ, БИЖИК БОЛГАШ СЛОВАРЬ
СЕКТОРУНУҢ ЭРГЕЛЕКЧИЛЕРИ

А.А. Пальмбах – дыл болгаш бижик секторунун тургузуучу болгаш бири эргелекчизи. Институттун тургустунган үезинден эгелээш, 1945 чылдан 50 чылдарның эгезинге чедир секторнун бүгү ажилдакчылары колдуунда тыва школарны өөредилге номнары-биле ханды-лар дээш, куженишкинниг ажилдарны чорудуп келгениниң түннелинде 1949-50 өөредилге чылында-ла бирден чедиги класстар чедир төрзэн дылының кырынга бүгү эртемнерге номнарлыг болган. Ол ажилга А. Пальмбахтың удуртулгазы-биле Л.Б. Чадамба, М.Д. Биче-оол, Ф.Г. Исхаков, С.А. Сарыг-оол, А.М. Белек-Баир, А.Ч. Кызыл-оол, О.К. Саган-оол дээш ескелер-даа киржип, чаагай херекти бүдүргөн. Амгы үеде өөредилге номнарын белеткээрин чаа программаларның негелделеринге дүүштүр эки шынарлыг кылдыр Өөредилге яамызы боттандырып турар.

СЛОВАРЬЛАР ТУРГУЗАР АЖЫЛ

Шокаларга херелгээр өөредилге номнары белеткээрин дооскаш, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту орус болгаш тыва дылдар өөрениринге дузалаар ийи дылды словарьлар кылып эгелзэн. 1953 чылда Москвага А.А. Пальмбах, Л.Б. Чадамба, С.А. Сарыг-оол, Л.В. Гребнев, Н.К. Таваа-Самбуу оларның тургусканы «Орус-тыва словарь» А. Пальмбахтың редакторлааны-биле парлаттыңан. Ооң ийиги үндүрүлгези 1954 чылда Москвага үнген. Словарьда 22000 сөс кирген. 1955 чылда Москвага Ш.Ч. Саттың, А.А. Пальмбах, В.Ч. Очур, Ю.Л. Аранчын, А.К. Калзаң, Л.В. Гребнев, О.В. Головкина, М.Д. Биче-оол, Р.Р. Бегзи, К.К. Коңа оларның киржилгези-биле тургусканы «Тыва-орус словари» А. Пальмбахтың редакторлааны-биле үнген. Словарьда 20000 ажыг сөс кирген. 1968 чылда Москвага Э.Р. Тенишевтин редакторлааны Х.С. Алдын-оол, З.Б. Арагачи, Г.Ф. Бабушкин, Р.Р. Бегзи, М.Д. Биче-оол, А.К. Делгер-оол, Ю.Ш. Кюнзегеш, А.Ч. Кызыл-оол, Д.А. Монгуш, Б.Л. Ондар, К.Х. Огу, М.Х. Сарыкай, Я.Ш. Хертек, С.Н. Чамааева оларның тургусканы ийиги тыва-орус сло-

варь парлаттыгган. Словарь 22000 сөстүг.
1980 чылда Москвага Д.А. Монгуштун редакторлааны-биле М.Д. Биче-оол, А.К. Делгер-оол, К.М. Март-оол, Д.А. Монгуш, М.Х. Сарыкай, Я.Ш. Хертек, З.Б. Чадамба оларның тургусканы ийиги «Орус-тыва словарь» үнген. Словарь 32000 сөстүг. 1994 чылда Кызылга Д.А. Монгуштун редакторлааны-биле Д.А. Монгуш, А.К. Делгер-оол, Л.И. Корлякова, Я.Ш. Хертек, Б.К. Будуп, У.П. Олей-оол, Ч.С. Чондан, А.Т. Дугаржап, Б.М. Чюдюк оларның тургусканы «Кыска орус-тыва словарь» үнген. Словарь 14000 хире сөстүг.

Тыва-орус словарьлар (1955, 1968 ч.ч.) литературлуг тыва дылдың нити херэгеттингир лексиказын илеретпишаан, дылдың нормаларын көргүзүп турар. Чогаалдарда, солуннарда таваржып турар эргижириэн, чаа, диалект сөстөрни кирип турар. Словарьлар тыва дылдың фонетика, лексика, морфологияны шинчилээринге дузалыг материал болур.

«Орус-тыва словарь» (1953) бодунун хевириниң талазы-биле очулгалгы боол турар. Дараазында сөстөрнүң очулгазын мынчаар берип турары солун: архитектор, уран-тудугжу (тудугнуң), артист-артист, ши ойнакчызы; аэропорт-аэропорт, самолёттар өртүзлү; апельсин-апельсин (чимис аймаа). Ында оон аңгыда ниитилел-политиктиг, эртемниң болгаш техниканың дыка хөй терминнеринге кыска тайылбырны тыва дыл кырынга берген. Словарьда орус дылдың эң хереклеттингир лексиказы база фразеологиязы кирген. Эржижирээ аас чугааның болгаш кара чугааның сөстөрүн, үлегер домактарны болгаш чечен сөстөрнү база словарьда берген. 1953 чылдың «Орус-тыва словарь»-биле деңнээрге, тыва чоннуң орус дыл талазы-биле билииниң бедээни-биле орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр үлегерлеп алган сөстөрнүң тайылбырларының санын элзэн кызырган. Оларга апельсин, аптека, архив дээш оон-даа өскө сөстөр хамааржыр. Словарьда тыва дылдың онзагай быжыг сөс каттыжышкыннары хөйү-биле кирген. Авторлар орус дылда быжыг сөс каттыжышкыннарын тыва дылче очулдурбайн, оларга утказының аайы-биле дүгжүп турар тыва дылда быжыг сөс каттыжышкыннарын азы утказынга дүгжүп домактарны берип турар. Чижээ, затоптаты в грязь — бакка сугар; яблоку негде упасть — бут базар чер чок.

Надежда СЕРЭЭДАР, ф.э.к., д.т.ш.,
секторунун эргелекчизи.

(Уланчылыг).

ТӨРЭЭН ДЫЛГА МӨГЕЙИГ

(Уланчызы. Эгези № 121 (1885), №122 (1885), №124 (1885) «Шында»).

● Зоя НАМЗЫРАЙ

АВАМ ДЫЛЫ

Узуп төнмөс Улуг-Хөмний
Унун чурттаан тыва кижээ
Чоргаарланыр өнчүзү боор,
Чону берген төрзөн дылы,
Тыным ышкаш үнөмчелиг
Тыва дылым – авам дылы.

Түрк дылды эне кылган,
Түмен чонун хаара туткан,
Хая-дашта сиилбиттинген,
Кайы шагдан туруп келген,
Тыным ышкаш хайыралыг
Тыва дылым – авам дылы.

Өөр-өнер дылдар-биле
Өөрлежип, демин каткан,
Каяа-даа бол чоранымда
Амырлажып, чолукшуурум,
Тыным ышкаш өрттэз турбас
Тыва дылым – авам дылы.

● Чооду КАРА-КУСКЕ

ТЫВЫЗЫКСЫГ ТЫВА ДЫЛЫМ

Орус, моол, түрк болгаш
Оон-даа өске дылдар-биле
Төрелдежип, хөгжүп орар
Терзэн дылым – тыва дылым.

Чонум-биле, Черим-биле
Чолукшужар мээң дылым.
Бодалымны, дүжүмнү-даа
Бодарадыр тыва дылым.

Өөрүшкүнү, мунгаралды,
Өгбелерим чагыг-сөзүн
Өззэн өттүр чугаалап бээр
Өткүт дылым – тыва дылым.
Өөрүмгө йөрзэл тудар,
Өжзэтенге каргыш салыр,
Өршзэл дилеп, Бурган алгаар
Өндүр дылым – тыва дылым.

Үлегер сөс, ыры-шоорнуң
Үнер дөзү, чаякчызы,
Чиге, тода, ылап сөстүг
Чидиг чепсээм — тыва дылым.

Чогаал-шүлүүм тарыкчызы,
Чоргааралым – тыва дылым.
Дыка-дыка бодап кээрге,
Тывызыксыг тыва дылым.

Тыныш-биле тыным тудуш,
Дылым-биле бодум тудуш.
Ынчангаштың «тыва мен!» деп,
Ырлап чор мен, тейлеп чор мен.

● АНТОН ҮЕРЖАА

ИЕ ДЫЛЫМ

Арга-зним аялгазын,
Агым сугнуң шолураажын,
Оът-сиген сымыранынын,
Оолдуг элик огуарын,
Чуулган көшке диңмирээрин,
Шуурган-хаттың улурун-даа
Дыңнап, билип чоруурумга,
Тывалап-ла турар боор-дур.

Кандыг-даа дыл меңээ демей,
Кандызын-даа хүндүлээр мен.
Ынчалза-даа төрзөн дылым –
Ыдыкшылдыг кызыл тыным.
Ийи харлыг чажымдан-на
Ием меңээ айтып берген
Игил ыры сагындыар
Ие дылым ындыг кончуг...

Мөңгө кижиге чоруур звес,
Мөңгө дыйым көрө бээр мен...
Айдың дүңө кырым орта
Айлаң-кушкаш ырайла-ла бээр:
Дыңнап, билип чыдарымга,
Тывалап-ла оорат боор оң...

3.Б. САМДАН чыып тургускан,
ТГТШИ-ниң башкарыкчы эр-
тем ажилдакчызы, филология
эртемнериниң кандидады.

(Уланчылыг).

1970 чылдар. ТДЛГЭШИ-ниң эртем ажылдакчылары.

«ШЫННЫ» почтазындан

ЭКИ ТУРАЧЫ УЛУГ ӨГБЕМ

Мен солунга улуг өгбем эки-турачы Салчак Шойдакпан Балчыр-оглу дугайында бижикседим.

Ол 18 харлыг тургаш, 1942 чылда Суг-Бажы сумузундан бир эки-биле ийилзэн Каа-Хем райондан улуг дайынче аъттаныпкан. Ол олчаан дайындан ээп келбзэн. Архивте безин кырган-ачам дугайында кандыг-даа бижик чок болган.

Авам Долума Бөдүреевна Дандар 1937 чылда төрүттүнген, амгы үеде бистиң аравыста, чырык өртемчейде чок. 2015 чылда Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы сумузунга Ада-чурт дайынына киржип чораан тыва эки турачыларның аттарын көргөш,

авам улуг акызының адын номчааш, сактып келген. Улуг акызы Шойдакпан Балчыр-оглу дайынче чоруп турда, ол чүгле беш харлыг турган.

Ооң соонда авам, ачам ийилзэ Сарыг-Сеп суурга келгеш, ол эки турачы кырган-ачамның, ада-иезиниң дугайында сактышкыннарын меңзэ чугаалап бергенер. Авам хөөкүй кажан-даа улуг улустарының аттарын чыккылдыр адавас, оларның бажын ковайтпас дээр. Эки турачы Салчак Шойдакпан Балчыр-оглу авамның улуг акызының чаңгыс оглу чүве-дир. Авамның авазы 12 угбашкы, акышкы чораан. Уруглары бичиизинде-ле «бүрүжүп» каар, ынчангаш Шойдакпан кеззэ-

де авамның авазы сугга турар турган, бодунуң ава-ачазын угбай, честей дээр.

Кырган-авамны оглун дайындан 72 харлыынга чедир манап чораан деп авам чугаалаан. Карааның чажын төп чораан. А Шойдакпан өгбемниң бодунуң ада-иези оглунуң ажыын ажып чадааш, эрте-ле «кызыл-дустай» берген дээр. Ынчангаш улуг өгбевистиң дугайында орай дыңнааныыс хомуданчыг. Ол дайынче чоруп турда, авам чаш турган болгаш уттупкан, сөөлүндө сактып, билип каан киж. Бис тыва эки турачы Салчак Шойдакпан Балчыр-оглунуң беш дугаар салгалы болуп турар бис.

Ирида МОНГУШ (Дандар)

Сарыг-Сеп суур.

КАРА НҮГҮЛ

(Болган таварылга)

Өөреникчилерим суг көөр болза, чүү деп бодап болурул, директор башкы кады ижип турган-дыр деп-ле бодаай.

Орукту эрттиргеш: «Ам бажыңар көстүп келди, Ирина Донгаковна, бодуңар чоруптуңар шүве» — дээримге, шуут кара шору. Өштүмден аарышкылы кончуг кылдыр сирбектенгеш, шуут салбас. Ам канчаар, бажыңыңа чедире бердим.

Элдеп чүве. Бажыңыңа барган соонда, кижим көңүс элээр чыгыгы апарды. «Адыр, адыр, оода соок шайдан-даа болза пактавыт» — дээш, холумну салбайн чедип чорупту.

Оон бир өрээлдин эжиин ажиткан соонда, мээң ооргамдан ийи холдап, күшбиле кирип идипти. Мен күстүгө чоруй орунга баартакталып, бир кижиниң буттарындан туттунуптум. Бо бүгү карак чивеш аразында болган.

Дүрген-не тура халааш, эжиче дап бердим. Ирина Донгаковна өрээлдин эжиин шоочалап турар болду.

«Бо канчап бардыңар, дораан ажыдыңар!» — деп алгырдым.

— Мана, мана! — дээш, бажыңыңдан үнүп чоруй барды. Ам өрээлди топтап көре бээримге, удуур өрээл. Ирина Донгаковнаның өөнүң ээзи орунда ужуп калган чыдыр. Ол хире алгырып турумда безин оттур хевир-даа чок. Улуг ажилда ажилдап чоруур дарга кижиле болгай. Ооң кады төрзэн дунмаларын-даа башкылап чораан мен. Боду кончуг кижизиг, томаанныг, чугаакыр, дузааргак, чонга хүндүткелдиг дарга чүве.

Удаваанда улус чугаалажып кирип келди. Мен-даа эжикти кизиредир соктавышаан мен. Херээжен эжикти ажыдыпты. Ооң-биле кады мээң школада ажилдап турар эге класстар башкызы кирип келди. Ирина Донгаковна тургаш:

— Бо көрүңер даан, Күжүгетовна, (өскерткен) херечи боор силер, бо директор башкы мээң ашаам-биле чыдырда тудуп алдым — деп бо-ла. Кижини ынчаар нүгүлдээрге, ол үеде херек сөс, домак чидип, киж

харлыга бээр деп чүвени ынчан билдим. Долу чаштыг карактары-биле Күжүгетовна башкыже көрнүп келдим.

Күжүгетовна тургаш: «Бо канчап турар улус силер, Ирина Донгаковна? Чаа-ла соңга караандан эртип чыдырыңарда көрдүм чоп. А бо дарга шуут-ла ужуп калган чыдар кижиле ышкыжыл — дидир. — Азы улай-улай ишкеш, угаан-сарылыңар өскерлип турар улус силер бе?»

«Шөлээде улус бис, канчаар-даа ижер, чиирин бодувус-ла билгей бис» — деп, чөңгээленип эгелзэн.

«Соң-даарта деп чүве бар болдур ийин, Ирина Донгаковна, чугаалажы бээр бис» — дээш, үнүп чоруптувус. Кижиден назы-хары улуг, амыдыралга чүнү-даа көрүп каапкан болгаш, Күжүгетовна башкы мени оожургадып, чагып хөлчок болду. «Чыланьың шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп чүвең ол ышкыжыл — диди.

Бо чүүлүмнүң эгезинде ол херимниң үдүнче шуушкан кожоларны бижзэн болгай мен. Ам бо назы-хар дөгүп, хая көрнүп, шүгдүнүп, шүүрөп олургаш, кижиниң мелегейин, чүве чедир бодап билбезин кайгап, харап оор боор-дур. Чүү дээш ол херимниң үдүн дуй хап албайн чораан бис, чүге бодувус херимвис ишти-биле, бодувустуң эжиивис таварыштыр хөй кижиле шууштуруп турган бис. Шынында оларның үнер-кирер эжиин ындында, соңгу чүкче көрүнгөн.

Бо мээң-биле болган кара нүгүл дээш улуг дааш-шимзэн-даа үндүрбзэн мен. Безин бо таварылга дугайында өм эзинге-даа чугаалаваан мен. 70 арты ажа бергеш, бир-ле сактышкын үезинде чугаалаарымга, шуут кайгаар чораан. Оон дораан: «Мен буруулуг кижиле ышкыжыл мен. Чүге эр кижиле о херимде үттү дуглавайн чорааным ол» — деп ак бажын чайып, хомудап оор. «Экини кылырга, эрбен-биле харыылаар» деп чүве ол ыйнаан.

Валентина БЕГЗИ (Монгуш),
хоочун башкы.

«ШЫННЫ» сылдызы» мөөр

БУРГАН ИЗИН СҮЗҮГЛЕ ЧОРУУЛУ

(Шажын-чүдүлге)

«Ом мани падме хум, ом мари цай мам соха» хөй тариналар сөстөрүн, метр чыгам ак пөсте паржзэн йөрээлдерни Хадылыг дааның бедик черинге бурунгаар ачам хөөкүй сөөскеннерге быжыглап турган. Амгы үеде ында, Хадылыг дааның бединиң субурган тудуп тургускан, дагның белинде калбак тейжигештиң арнында Будда Бурганның изин сүчүраан. Хүн үнер талада Чараш деп аттыг кыштаг бичангаш ол черлер дугайында бичии төөгүнү бижип

Кандыг-даа чүве ук-төөгүлүг болур. Бир-ле эртен уругларым ачазы Комбу Даргат дүвүрелдиг кирип келгеш: «Ачаңның бижип каан тариналарын Кызылче кирип дээр, кыдат ак тук октаан деп тур» — деп бо-ла! Ол үеде ачам Улан-Удэ хүрээзинден келген улус-биле эм ойттар чыып чоруй барган чүве.

Каш хонганда ачам чедип келген. Мен ол болуушкунну чугааладым. Ол ону дыңнааш: «Ох, кончуун ыңай! Мындыг чүве угап билбес даргалар канчап улус чон баштап чоруур ирги? Кыдат үжүктөр биле тибет үжүктөрнү ылгап билбес. Меңзэ-ле кээрлер ыйнаан» — деп хомудап органын сактыр мен.

Тариналарлыг ол пөстү Кызыл кириген, ооң соонда ыт-даа чок барган, ужур-чөвү билдине берген хевирлиг. Ол үеде Кызыл кожуунуң партия райкомунуң даргазы Кыргыз Шулуу угаанныг-даа, чөптүг-даа дарга болгай. Бистиң Кур-Чер суурнуң партком даргазы Дамдын Ондарны Шулуу дарга элзэн-не угаан кирип чугаалаан-на турган боор ол. Ынчан үе база шыңгыы турган болгай.

Ол тариналар чалап аскан Хадылыг дааның эдзэн дургаар Чараш кыштагга «Тиилелге» совхозтуң ат-алдарлыг малчынары түң чок малын өстүрүп чораан. Ам ол өгбелерни сагынмас арга чок. Олар дээрге Баян-Доо Ондар, Даш Ондар, Дажы-Серен Ондар, Акан-оол Монгуш дээш оон-даа хөй өгбелер. Боларның чамдыктары ачамга келгеш, хөөрежип, каттыржып-даа оорлар чүве.

Ачамның ол сөөскеннерге быжыглап азып каан тариналарында: От-көс, аарыг-аржык, дайын-чаа, оор-сук чок турзун! Ойт-сиген чаагай үнзүн, мал-маган эки өссүн, бойдус халавы болбазын дзэн дилеглиг хөй-аът тугу турган-дыр ийин. Амгы үеде хөй-аът туктарын, чаламаларны кайда-даа азып, киискидип, дириг үнгөн ыяш-дашты човууртап турар кылдыр, өлүр-ле боой аскан, артында-ла чаш ыяштарның камгалал картын тазартыр, өлүглендир баглап кааптар апарган. Мону черле көрүп, чон боданза кандыг ирги?

Хадылыг даанда субурганы бедик черде, долгандыр арга-арыглыг, даглар, хову-шөлдерлиг, чоннуң төнчү чок эртип турар чоон оруунуң чанында туткан. Шамбалыг, Кур-Чер чону ону тударыңа эки-ле киришкен.

Бир-ле хүн чалаалга келген. Эге класстарга өөредип, кижизидип чораан өөреникчилерим 50 харлаан юбилейлеринче чалаан болду. Аңаа чеде бээримге, чүстүң чартыын базып турар бичии өөреникчилеримни

сактырымга, олар меңзэ бичии кылдыр сагындырду. Элзэн хөй 50 харлаа барганым дугайында чу байыр чедирип, чугаам те турумда, Ида өөреникчилер сунду. Хадылыгның ба туттунган субурганны ч тырттыргаш, албан бары силер диди. Шынап-ла, ырып көргөн эвес мен. Уда уругларымны, оларны төлүн, оон бичии уйнукта алгаш, аңаа барып чет Бурган өршээ, Будда Бурган изинге тейлеп, мөгейип бедикте субурганче үнүп Сураглап чораан черимге келдим.

Субурган чанынга тургаш, ак чөмим, аржаан өрү-куду чашкаш, талы көрүп, өскөн Кур-Чер суур Чедер курортун, Суглуг-Д Чеди-Дашты, Меңниг-Т көрүп, «Тиилелге» совхоз хире бай-байлак турганы тып, бар-чок эш-өөрүмнүң сагыш-сеткилим харлыг турду. Чүү турбаан, кижиле көрбзэн дээр силер. Уругтага: «Төөгү дөстүг, төрөлүк болгай. Ук-дөзүм чүдүкч чораан. Ачам хөөкүй анаа тариналар азып чораан. Келир үезин бодап, күзөлч бодалы-даа боор. Өгбөңө күзөл-бодалын күүседип, кез бо черге кззп тейлеп ап чоруу — деп, төөгүвүстү колтап чагыг-сөзүм чугаалап олурду.

Мээң ачамны Оюн Сө Хелиң дээр. Ол Межегей ч туг. Шаандан-на Эртине-Бү хүрээзинге ада-иези, дөр төрөлдерин угу-биле шаж чүдүлгеге бердинген лама хелиңнер чораан. Ол 1915 чылдарда лама уктуг «контр» диртип, хостуг эрзин казыдып, кара-баж чуртталгазының хөй чылдар эрттирип чораан. Ачамны 19 чылда агарткан. Чаңгыс уруу ажы-төлдүг, узун назыны бо чоннуң ажы-төлүн өөредип, а кежиктиг, шаңнал-макталды мен.

Кур-Чер суурнуң Хадылыг даанда туттунган субурган дугайында улуг хүрээде дунма өөреникчивис Галина чурт чонга тарадып, садып орап Галя-биле чугаалажып, субурганны туттурган чонга, лав башкыларга четтиргеним иреттим. Чылдың-на июль 20-а субурганны ыдыктап, дагыткан эрттирип турарын ол чугаалап Будда бурганның изинге болган субурганга чүдүп тейлеп, олчөни сүзүглөп, карактап, хумартап чоруурун аныяк-өскөнгө, аңаа барбаан-келбзэн чонга каар-дыр мен.

Майя ДАРГА
Кызыл хоочун

ЧЕМПИОННАР КАҢНАКЧЫЗЫ

Интервью

Тожу кожуунун төп библиотеказының номчулга залын шилдедек дүрт-сынныг чаа-ла дөртөн хар ажып турар эр кижи «Оо, чемпионнар башкызы, эки!» — деп, келгеннер ендилежирге, сонуургааш чеде бердим. Ооң херек кырында азы-хары алдан ашкан дээрзин чүгле чугаа үезинде билдим. Сергей ОЮН Тожу кожуунда Уругларның «Өлчей удазын» деп емелде өөредилге төвүндө «Ушу» кыдат гимнастиканың ашык-тренери бооп ажылдап турар болду.

Сергей Михайлович, каш да, кандыг байдалда мын спорт хевиринге хандык-бергениңер ол?

Мен Баян-Кол ортумака азынга өөренип тургаш-ерле спорттун шупту хевирин сонуургаар, бокска уубликаның дөрт дакпыр юну турдум. Школаны 1974 а дооскаш, шериг албанын-тангаш, алды ай дургузун-редилге эртип тургаш, үш шериг спорт хевиринге база арап эгелээш, Армияның клубунга шериг албаны хери-биле шилчидим. Оон мастериңиң нормазын тим. Аңаа, шериг кезээнге, албан-дужаалдыг Николай вич Гахонувтун эртенниң-та шимчээшкин кылгаш, эмес бир-ле аргалар мер-елерин катаптаарын аажок гап көөр турдум. Ол каратэ Ону эдерип, номнарын тургаш, ол спорттун эге өөренип алган мен.

Аа, баштай бокс, оон шилчээш силер бе?

Ие, чогуу ушу дугайында дыңнаваан-даа турган

Шеригден келгеш, кая оолдарны өөредип иңер ыйнаан?

Шеригден халашкаш, баш-туртук школазынга күш-а башкылап, бокс секция-ткаш, тренерлеп турдум. ээн каш чыл дургузунда Тайга кожуунга ажыл-Мээң өөреникчилерим й Хертек, Солаңгы Саая тары арга-дуржулгалыг ер апарды.

Ол үеде республикага бил-дингир боксерлар Эрзинден Лаой Дугур-оол, Тес-Хемден Даниил Чиктоп, Май-оол Монгуш, Сергей Чадамба суглар база каратэниң баштайгы чадазын өөренип, чыгылып алгаш, бот-боттарында бар литератураларны (ол үеде оларны чажыт садып турган) солчуп тургаш, биливис ханыладып турдус. Оон чоорту ушунуң таошу, ушу соншоу хевирлери база республикага тыптып келген.

— Ол спорттун хевир-лериниң чадаларын канчаар өөренип эртип турдуңар?

— Каратэге бир чыл өөрөнгөш, 20 ката эртер, оон 32 ката дээш, чыл келген тудум, хандыкшылы

болгаш мергежи улгадырга, ол чадаларын оон бедидир өөредир. Ушуга болза ол-ла терминни дао дээр.

— Ам Тожуда уругларга ушу кичээлдерин эрттирип турар, чедишкенин хей деп, тоора-хемчилер силерге чоргаарланыр чорду.

— Ындыг-дыр бе?! (Кат-тырар) Четтирдим. Ындыг ме-дээ дыңнаарга, өөрүнчүг-дүр. Ийе, мээң секциямче барып турар уруглар Настя Байкара, Вика Юршина, Сырга Хандымаа, Лира Шактар, Крестинан Комбу, Ангелина Бичемей оларның спортчу чедишкенин шору. Ниитизи-биле 40 ажыг кижилер ушу секциясында кичээлдеп турар. Республика чемпионатында 21 кижилер киришкеш, 11 кижилер чемпион, арткан 10 кижилер шаңналдыг черни алганы — чедишкенин оол. Сырга Хандымаа СФО-нун 2 дакпыр чемпиону, ол ам Красноярскиде шериг академиязының сургуулу.

Мээң 5 класс уруум Бүрүне республиканың 8 дакпыр, СФО-нун 2 дакпыр, Красноярск хоорай-га чыл санында эртип турар ушу маргылдаазынга 4 дакпыр чемпионнаан. Бир дугаар разрядтын нормазын дужаап алган.

— Чемпион болуру чаяат-тынган салымындан бе азы ол кижиниң башкының негелдизин эки күүседиринден болур бе?

— Чемпион болуру ханындан деп санаар мен. Чүге дээрге дыка дыңнангыр, ынчалза-даа чедишкенин чок кижилер турар. Оларның муңгаргай карактарын көөрү башкы кижиге дыка аарышкылыг. Бодунуң бар күжүң-биле оларны белеткеп турунда-ла, тирилге дээш тура-соруу четпес, чеже-даа мага-бот, арга-хорга-биле четчир белеткен-ген болза, хензиг-ле черден кош-каш кынны бээр, каш секунда дургузунда тирилгениң деңгизи чайлы бээр. Чажыргаш канчаар, хомудаанымдан ыгласаам кел-

гилээр. Ынчалза-даа оларга мен бүгү тала-биле үлегер болур ужурулг болгай мен. Ынчангаш үргүлчү: «Ажырбас, дараазында маргылдаага албан тирилээр бис» — деп экин часкап, часкараар мен.

— Салым-чаянныг уруг-ларны канчаар эскерип каар-дыр силер?

— База катап тодарадып каайн: мага-бодун сайзырадып шыдаар салым-чаян база турар, чеже-даа элгир, күш-дамыры сайзыраңгай болза, чемпионга четпес үүле-салым база турар. Ийи чыл бурунгаар 5 харлыг Алек-сандра Монгуш меңээ кичээлдеп келген. Ол алды харлапкаш, бир дугаар чемпион кожааны болгаш медальды Бердск хоорайга алды. Ам ол 7 харлыг. Бо үениң дургу-зунда ол арга-дуржулга талазы-биле дыка өскөн.

— Ушуга мергежи азы тирилгези көвүдээр, каратэ-ге ышкаш кур тыпсыр бе?

— Чок. Дан тыпсыр. Мээң өөреникчилеримден 6 кижилер дан дужааган.

— Кайда кичээлдеп, белет-кенип турар силер?

— Кайда-даа. Клубтун бир улуг залында-даа кичээлдей бээр бис. Чайгы үеде стадионга. Кыш-кы үеде зал иштинге. Уругларның спорт школазынга база кичээл-дээр бис. Боттарывыстың турум кичээлдээр черивис чок.

— Ол хире чедишкенин-лиг улуска спорт залын дарый тудар болза эки ышкажыл?

— Харын республикада спорт шөлдерин туттурар талазы-биле ажыл эки чоруп турар боор чүве-дир. Ынчангаш бис база залдыг апаар бис деп бүзүрээр мен. Биске тускай чер аңгылап бээр болза, тудуп алыр бис деп-даа бодаар бис. ТР-ниң Ушу федерациязының даргазы Леонид Кара-оол бистиң байдалы-высты дыка эки билер, болдунар аргаларны дилеп турар кижилер.

— Удавас спорт залга чедирин силерге күзедим. Чедишкенин улажып-ла турзунам.

— Ындыг-ла болзун ам!

Дарый АБЫДА
чугаалашкан.

Чемпионнар тренери С. Оюн-биле.

ававыстың бойдузу

ТОЖУНУҢ ЭҢ-НЕ ОНЗАГАЙ БУЛУҢУ – АЗАС

ажымдан тура-ла Тожу-рттап чораан-даа бол-а Азасче черле барып ээн турган мен. Оглум турганындан-на боор, и ынаар сагыжы-биле рер кижилер чок тур-дунманың өөнүң ээзи эм бажыңга орта олур-чнап, балыктап чоруп-чай чок база турган. м өзүп келирге, албан че мени чедирер силер дилээмни бо чайын эм күүсеткен кижилер.

е чедер орук нарын бер-ол, күзелдин күштүүнге л, чеде бердивис. Аай-рыгшкан туристер, со-ыг кижилер, лагерьлээн ууглар-даа эндерик, ол руунуң багайын кайга-стер асфальтылыг каа-ктуг боор деп идегеп, өг-ажы-төлүвүс-биле кады иналыг чоруткаш, чаьс-инде малгаш-баларга

дүжүп, дыка-ла бергедивис. Чаяан болуп, ак өңнүг УАЗ-биле тус черниң улузу халдып келгеш, бисти малгаштан үндүр тырткан.

Солун, сеткүүлдү номчуурга орук кылырынга дээш акша-көпеекти үндүргөн-не боор ийик, ол хирезинде Тывада автома-шина оруктарының хей кезии озал-ондактыг, айыылдыг хевээр. Оруктарны үе-шаанда экижидип турар болза, орук озал-ондаа эвээш болгу дег. Ий оруунда сай төп каан-даа болза, улуг даштар-лыг болгаш халдырга шаптыктыг, моондактыг чорду.

Азас — езулуг тоолзуг оран болду. Ооң арыг агаарын мага хандыр тынып, хөлде таваар салдаан өдүрөктөрнү кайгап турарга, тоол оранында келген чүве дег, онзазын, магаданчыны! Элээн болганда аяс турган кудай хенертен диргелип, кара булуттар келген соонда, суггур чаьзын куду-ла берди. Оо, көк дээрим! Чаьс-чайың кудуп, ажыңанзыг,

өскөлээниң канчаары ол? Тожу-га чурттап чорзумза-даа, Азаска келбейн турганымга могоаттынып турары бе?

Чаьстың аязырын манап, кезек машина иштинге олурдус-даа. Суггур чаьс үр болбаанда аязы берди. Чаашкын соонуң арыг агаарын тынып олурарга суг онзазын! Ажы-төл чылыг сугга эштип, амырап шаанга кирдилер. Оларның чанында өдүрөктөр оолдарын эдертипкен, артында кижилерден шоолуг хойбас-даа эштип чорлар. Уйнуктарым олар-ны аажок чаптап, магадап көрүп турарлар.

Оьду-көгү хөлбеңнээн Тожу черимниң эң-не онзагай булуңу Азас дээрзин караам-биле көргөш, 15 чыл иштинде Тожу-га чурттап келгеш, чүге манаа келбейн чораанымга хараадап олур мен. Аңаа ынчаар хөглүг дыштанып олурдус, дунмам Альбинаның өөнүң ээзи, күдээм Славаның кады төрзөн дунмазы

Валентинаның оглу Саян ыштаан балыктар эккелгеш, биске сонуур-гатты. Чагайын, амданнын!

Черле ынчаш өг-бүлевис-биле кады дыштанган үелеривисте канчаар-даа аажок хөглүг эртти-рер улус бис. А бо удаада база Азас хөлдүн онзагай бойдус чу-румалын магадавышаан, аянныг кылдыр дыштандывыс. Ылаңгыя хеймер кыс дунмамның Чечняда керээ-биле шериг эрттирип ту-рар, шөлээп келген оглу Адыг-жы сагыш-хандыр эштип, Азаска келгенинге өөрүп, ыштаан балык-ты дыка амданнанып чиген. Мээң оглум Саша боду черле балык-таарыңа ынак болгаш, керним Алдынайга, ажы-төлү Айда-Сай биле Айдыңга балыктын адын тыптырып, баштактанып шаанга кирди. Ол ышкаш дунмамның уруглары Харжыгаш, Тоджана ооң оглу Байлак база аңаа кел-генинге дыка өөрзөннөр.

Чаьстыг-даа бол, ол үеде Азаска келген аян-чоруумну

сеткилимде дыка аянзынып, таарзынып чанган мен. «Азасты көрбээн кижилер Тожуну көрбээн, Тожуну көрбээн кижилер Тываны көрбээн» деп чоннуң мерген сөзүндө чиге-ле сөглээн-дир. Мен Тожуга чурттап-даа чораан болзумза, Азас хөлче четпээн болгаш, Тожуну көрбээн турганым ол ышкажыл. Ам харын Тываны-даа, Тожуну-даа көргөн кылдыр бодумну санап болур-дур мен.

Азаска дыштанырга аянныг-дыр, ынчалза-даа ынаар чедер оруунуң багайындан чолаачылар муңгараар. Ынчанмайын канчаар орукка машина үрелирге кайы хире берге ийик, пассажирлер база түрээр болгай. Ол-ла ын-чаар оруктар дугайында чугаа-лажып чорааш, Азасче ам бир дыштанып кээп турувуста, орук-тарны экижидип каан турар боор деп идегелдик чанып келдивис.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Тожу кожуун, Ий сумузу

Тыва Республиканың Конституция судунуң Регламентизинге өскерилгелер болгаш немелделер кириеринин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ШИИТПИРИ

2016 чылдың октябрь 24 №6-р Кызыл хоорай

2003 чылдың 01.04-те «Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң дугайында» Тыва Республиканың №1300 Конституция хоойлузунуң 22, 97 чүүлдеринге болгаш Тыва Республиканың Конституция судунуң Регламентизинин 57 параграфына үндезилээш, Тыва Республиканың Конституция судунуң шиитпирлээни:

1. Тыва Республиканың Конституция судунуң 2003 чылдың июль 21-де Регламентизинге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4 параграфка 4.1 пунктуну немээр болгаш ону дараазында эдилге-биле бижиир:

4.1) Конституция судунуң даргазының болгаш

судья-секретарьның хүлээлгелерин күүседиригин дугайында:

-Конституция судунуң бүрүн эргелеринин хуусаазы доозулган даргазы болгаш судья-секретары боттарының албан-дужаалының аайы-биле хүлээлгелерин Конституция судунуң чаа даргазын болгаш судья-секретарын соңгуурунга чедир тус-тус күүседир.

2. Бо шиитпир ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

3. Бо шиитпирни республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы А.П. СААЯ.

Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа сумузунуң Төлээлекчилер хуралының 2016 чылдың октябрь айның 05 хүнүнде хүлээп алган

№ 09 шиитпирни ёзугаар Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа суму чагырга даргазының хостуг олудун ээлээринин конкурзун чарлаан.

Конкурс 2016 чылдың ноябрь 27-де, 10 шакта болур.

Конкурск киржирин күзүн кандидаттардан документилерни бо чарлалды парлаан хүнүн даартазындан эгелеп Тес-Хем кожуун, О-Шынаа суму, Артына кудумчузу бажың 5, Төлээлекчилер хуралының даргазының өрээлинге хүлээп алыр. Харылзажыр телефон 8-923-382-88-81.

Документилер хүлээп алырының сөөлгү хүнү — 2016 чылдың ноябрь 25.

Конкурстуң негелделери:

1. О-Шынаа суму чагырга даргазының хостуг олудун ээлээринин конкурзунга Россия Федерациязының 18 хардан өрү назылыг хамаатылар киржир эргелиг.

- дээди эртемниг.

- күрүнө ажил-агыйына база муниципалдыг болгаш удуртукчу ажил-агыйга 3 чыл стажтыг турар уjurлуг.

О-Шынаа суму чагырга даргазының хостуг олудун ээлээринин конкурзунга киржир күзүлдиг кандидаттар дараазында документилерни дужаар:

1. Билдиришикин.
2. Бодунуң холу-биле долдурган тускай формалыг анкета.
3. Паспорт хоолгазы (2,3,5,13,14 арыннары).
4. Күш-ажыл дептеринин хоолгазы (шупту арыннары).
5. Нотариалдыг шынзыткан дээди эртем дипломунуң хоолгазы.
6. СНИЛС.
7. ИНН.
8. Военный билет (хоолгазы).
9. Эмчи албан черинин муниципалдыг ажил-агыйже кирерде эмчи шынзылгасы.
10. 2016 чылдың орулгазы болгаш өңчү-хөреңгизинин шынзылгасы.

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ

В соответствии с Постановлением Хурала Представителей города Турана от 12.10.2016 г. № 17 «О проведении публичных слушаний по изменению вида разрешенного использования (назначения) земельного участка» проводятся публичные слушания по вопросу изменения вида разрешенного использования следующего земельного участка:

из категории земель населенных пунктов с общей площадью 2178 кв.м., расположенный по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, г. Туран, арбан Билелиг, ул.Центральная, д. 7, кадастровый номер 17:08:0201001:28 разрешенного использования «для ведения личного подсобного хозяйства» на разрешенное использование «для индивидуального жилищного строительства».

Дата проведения публичных слушаний — 28 октября 2016 г.

Время начала публичных слушаний — 10.00 часов, окончание — 11.00 часов.

Место проведения публичных слушаний — Пий-Хемский кожуун, г. Туран, ул. Щетинкина, д.49, актов. зал.

Рекомендации и предложения по вопросу публичных слушаний в письменном виде принимаются организационным комитетом с 12.10.2016 г. по 24.10.2016 г. с 08.00 до 16.00 часов по адресу: Пий-Хемский кожуун, г. Туран, ул.Щетинкина, д.49, каб.14, специалист по земельным отношениям и муниципальному имуществу, секретарь организационного комитета по проведению публичных слушаний Торлук Саглана Вячеславовна тел.(39435)21242.

Вр.и.о.председателя администрации г. Турана Ю.В.Дронова.

Октябрь 29-та «Сүбедей» спорткомплекске Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының шаңналы дээш 85 кил деңзиге чедир (төрүтүнгөн чылы 1998-тен өрү эвес) мөгелерниң тыва хүрежи 12 шакта эгелээр. Хүрештиң саавырларын кожуннар чагыргаларынче чоруткан.

Оргкомитет.

Өвүр кожунуң Владимир Шарый-оол атыг Чаа-Суур ортумак школазының ноябрь 4-те болур 75 Чылдаан Байырлалынче доозукчуларын, ажилдап чораан башкыларын чалап тур бис.

Чаа-Суур школазының коллективинден.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Согласно п.п. 19 п. 2 ст.39.6 Земельного кодекса Российской Федерации Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о возможном предоставлении земельного участка из категории земель сельскохозяйственного назначения в аренду, сроком на 20 (двадцать) лет, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, бывшая территория свинофермы с.Уюк, кадастровый номер 17:08:0503001:193, с общей площадью - 25000 кв.м., вид разрешенного использования - для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В. Кужугет.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТЕС-ХЕМ КОЖУ У-ШЫНАА СУМУЗУНУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР

Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунуң сумузунуң чагырга даргазының албан-дужаалының конкурзун эрттиреринин дугайында чаа Конкурс 2016 чылдың ноябрь 9-та 10.00 шакта сумузунуң Чооду Кежик-оол кудумчузу, 19 д сумунуң чагырга бажыңына болуп эртер.

Конкурстуң негелделери:

У-Шынаа сумузунуң чагырга даргазының албан-дээди эртемниг, удуртукчу албан-дужаалына үштен чыл ажилдаан стажтыг, шииттирип чорбаан, бодун болгаш ажил-ишчи шынарлары-биле чагырга д албан-дужаалына муниципалдыг ажил-албангашыдаар Россия Федерациязының кандыг-даа кордап болур.

Конкурс комиссиязынче документилерни кичире:

Чагырга даргазының албан-дужаалынче корд чылдың ноябрь 8-ке чедир дараазында документилер:

1. Конкурск киржиринин дугайында хууда билдире.
2. Паспордунуң, күш-ажыл дептеринин, эртемниг дипломуңуң хоолгаларын;
3. Хамаатының бодунга хамааржыр өңчү-хөреңгизинин хоолгаларының дугайында декларация;
4. Эмчи шынчылгазы (№086/у майык езугаар);
5. Допчу-намдары;
6. Өске-даа медээлер.

Хоолгалар бээрде, документилеринин боттар алыр.

Конкурстуң негелделеринин тодаргай тай У-Шынаа сумузунуң Чооду Кежик-оол кудумчузу, 19 сумунуң чагырга бажыңына келгеш, били Харылзажыр телефону: 8(923) 3854398.

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралы 2016 чылдың ноябрь 10-та Төлээлекчилер хуралының «Тыва Республиканың Тес-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының «Тыва Республика, Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң Төлээлекчилер хуралының 2016 чылдың 10.12-де №11 шиитпирининче «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының албан ээлээринин конкурзун эрттиреринин чурумун болдургаш, «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң чагырга даргазының жаалын ээлээринин конкурзу 2016 чылдың ноябрь 10.00 шакта Тыва Республика, Бай-Тайга кожууну, Комсомольская кудумчузу, 19, хуралдаа адреске болурун дыңнадып тур.

Конкурск киржирин күзүн кижилерниң документилерни 2016 чылдың октябрь 27-де хүлээп ал эгелээр. Документилер хүлээп алыры — 2016 чылдың 16-да доостур. Документилерни понедельник - хуннеринде, 9.00 шактан 17.30 шакка чедир (дүшпүн) 13.00 шактан 14.00 шакка чедир) хүлээп алыр. Суббота хун хуннеринде дыштаныр. Документилерни хүлээп алыр — Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, 19, каб.14.

Конкурс дугайында чарлалды, норматив хууль актыларын болгаш информатив материалдарны «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнуң www.bai-taiga.ru деп сайтының «Медээлер» деп кезээнде кичире.

МӨГЕЙИГ

Бистиң дуңмавыс, ынак эжиниң чөленигижи, уруу эргим, ынак ачазы Баазан-Доржу Херек-оолович, зии өлүрүкчүлөрүң холундан аныяк назынында уругларын, кады төрээнеринден, чоок кижилерден, октябрь 10-да чарлып чоруткан. Дуңмавысты сөөкүдөш, моральдыг болгаш материалдыг дузаны база кажыдалывысты үлежип келген Нарын суур ырак-чооктан келген төрелдеривиске, эш-өөрүңге, мыска четтиргенивисти илередип тур бис.

Кады төрээни

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртин — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа).
Экономика, үлөтүр болгаш кедээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Дарган-оол).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргел, корр. А.Н. Соян, Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору С.Ө. Ооржак, корр. А.Д.-Б. Базыр-оол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нийти телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткүн. Херечилдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге па (Кызыл, Щетинкин болгаш Крайнев) Солунда парлаттыг материалдарының бодалдары редакцияның дүшпөй барып болур. Айыттыг са өске-даа фактылары, дыңнадылганы боттары харылаар.

* Солун келбейн барганда, 3-14-9 доглар.
Чагылдыг индекс: хуу юккелерге организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 415
Номери парлалгаже дужааганы. гр 21.00, херек кырында — 18.00.